

Maciej Szczepaniak¹

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Nowe media po pandemii w świetle nauczania Franciszka

Pandemia koronawirusa, zjawisko zwiększenia liczby powiązanych z sobą zachorowań na chorobę zakaźną COVID-19, które od 2020 roku dotknęło cały świat i wszystkie narody (gr. *pan-démios*), przeniosła nas realnie w nowe czasy, w nowy okres dziejów ludzkości. Byliśmy świadkami kulturowej zmiany, ujawnienia się nowych „znaków czasu” (*signa temporum*). Określenie to, w nawiązaniu do słów Jezusa („Wygląd nieba umiecie rozpoznawać, a znaków czasu nie możecie?” – Mt 16,3), w nauczaniu św. Jana XXIII, a następnie Soboru Watykańskiego II, oznaczało współczesne problemy ludzkości, które Kościół powinien wyjaśniać w świetle Ewangelii². Papież Franciszek nie ma wątpliwości, że pandemia była „znakiem czasu” i że stanie się przyczynkiem do poważnych zmian kulturowych. „Zaprzecza rzeczywistości” ten, kto chciałby jedynie udoskonalić istniejące już systemy i reguły – zauważył Franciszek w odpowiedzi na chaos wywołany przez pandemię³. Jego zdaniem ujawnienie się naszych złudnych zabezpieczeń, niezdolność do wspólnego działania, rozbicie – mimo że jesteśmy „hiperpołączeni”, powinny jednak zaowocować wypracowywaniem nowej kultury komunikacji między ludźmi.

Czy w czasach po pandemii powinno zmienić się nasze podejście do nowych mediów, czyli multimedialnych narzędzi opartych na technologiach cy-

¹ Maciej Szczepaniak – prezbiter archidiecezji poznańskiej, dr hab. teologii, prof. UAM, pracownik w Zakładzie Teologii Praktycznej Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu, e-mail: ms@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-5042-0586.

² Jan XXIII, *Konstytucja apostolska „Humanae salutis”*, (25 grudnia 1961), AAS 54(1962), 1; Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, (7 grudnia 1965), AAS 58(1966), 16, s. 1025-1120, tłum. pol. Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1968, 4.

³ Franciszek, *Encyklika „Fratelli tutti”*, (3 października 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_encyclica-fratelli-tutti.html [dostęp 6.02.2022], 7 (dalej: FT).

frowych⁴, które stały się – używając intuicyjnego określenia Herberta Marshalla McLuhana – rozszerzeniem naszych zmysłów na świat? Kanadyjski badacz ubolewał nad tym, że ludzie są tak obojętni na efekty społeczne tych nowych sił, powodujących radykalne zmiany, że nie dostrzegają przemian wywołanych przez media⁵. Połączonym ze sobą przedmiotom codziennego użytku nadaliśmy status urządzeń wyposażonych we wszechobecną inteligencję, a duża liczba przypisanych do nich nowatorskich aplikacji otworzyła erę Internetu Rzeczy (IoT, *Internet of Things*)⁶. Tym bardziej konieczne wydają się badania nad dokonującymi się zmianami – „znakami czasu”, ujawnianie tych aspektów rzeczywistości, które szkodzą rozwojowi człowieka i wysuwanie postulatów na przyszłość. Celem niniejszego artykułu jest zatem refleksja nad miejscem nowych mediów w życiu człowieka po pandemii w świetle nauczania papieża Franciszka⁷. W jego realizacji wykorzystano metodę określaną przez Henryka Seweryniaka jako „magisterialną”⁸.

1. Potrzeba fizyczności

„Pomimo że jesteśmy hiperpołączeni, ujawniło się rozbieżności, które utrudniało rozwiązywanie problemów, dotyczących nas wszystkich” (FT 7). Diagnoza Franciszka pokazuje jedno z podstawowych złudzeń współczesności polegających na przekonaniu o zapośredniczonym przez media bliskim kontakcie z innymi, o skróceniu czy nawet wyeliminowaniu dystansu między ludźmi.

Jeszcze przed wybuchem pandemii papież zauważał, że nowe media stają się często przyczyną izolacji spowodowanej utratą kontaktu z rzeczywistością, utrudniając w ten sposób rozwój autentycznych relacji międzyludzkich⁹. Może

⁴ Pojęcie „nowych mediów” charakteryzujących się interaktywnością, indywidualizacją, rozproszeniem nadawców i wirtualnością kontrastuje z definicją „starych”, czyli tradycyjnych środków społecznego przekazu, takich jak prasa, radio i telewizja i dotyczy także kategorii „nowych mediów” zaproponowanej przez Paula Levinsona w odniesieniu do sieci społecznościowych; P. Levinson, *Nowe nowe media*, Kraków 2010, s. 11-15; por. M. Nieć, *Komunikowanie społeczne i media. Perspektywa politologiczna*, Warszawa 2010, s. 72-74.

⁵ H. M. McLuhan, *Radio bęben plemienny*, w: *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku. Antologia*, red. M. Hopfinger, Warszawa 2005, s. 105.

⁶ F. Xia, L. T. Yang, L. Wang, A. Vinel, *Internet of Things*, „International Journal of Communication Systems” 25(2012)25, s. 1101-1102.

⁷ Materiał źródłowy stanowią wypowiedzi Franciszka z lat 2013-2022.

⁸ H. Seweryniak, *Teologie na „progu domu”*, „Kultura – Media – Teologia” 1(2010)1, s. 20. Por. A. Adamski, G. Łęcicki, *Teologia mediów i komunikacji – na styku nauk o mediach oraz nauk teologicznych*, „Studia Medioznawcze” 65(2016)2, s. 11-20.

⁹ Franciszek, *Adhortacja apostolska „Christus vivit”*, (25 marca 2019), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20190325_christus-vivit.html [dostęp 11.02.2022], 88 (dalej: ChV).

ona zaowocować nowym rodzajem „sztucznych emocji, które mają więcej wspólnego z urządzeniami i ekranami niż z osobami”¹⁰. W encyklice *Laudato si’* z 2015 roku, poświęconej trosce o wspólny dom, Franciszek ubolewał, że wszechobecna dynamika mediów i świata cyfrowego nie sprzyja rozwojowi zdolności do mądrego życia, głębokiego myślenia i wielkodusznego miłowania. Konieczny jest więc wysiłek, aby środki przekazu „stały się bodźcem do nowego rozwoju kulturalnego ludzkości, a nie degradacją jej najgłębszego bogactwa” (LS 47). Papież przypominał, że porozumiewamy się nie tylko za pomocą słów, ale oczami, tonem głosu, gestami, zachęcał, by odkryć i przekazać tajemnicę życia razem, wymieszania się, spotkania, wzięcia za rękę, wzajemnego oparcia¹¹.

Obawy te okazały się szczególnie aktualne wraz z pojawieniem się pandemii. Sposobem na przewyciężenie niebezpieczeństwa izolacji powinno być dostrzeżenie znaczenia fizyczności, kontaktów interpersonalnych, osobistego spotkania z drugim człowiekiem. Wbrew głosom przepowiadającym, że w przyszłości wszystko będzie działo się *on-line* (zakupy, koncerty, nauczanie, nabożeństwa), że fizyczność jest przestarzała i niehigieniczna, a przyszłość należy do sztucznej inteligencji¹² – Franciszek głosi potrzebę „gestów fizycznych, mimiki, milczenia, mowy ciała, a nawet zapachu, drżenia rąk, rumieńca, potu, ponieważ to wszystko mówi i należy do komunikacji międzyludzkiej” (FT 43). Nie bez powodu watykański dziennik „L’Osservatore Romano”, publikując tekst bliskiego współpracownika papieża, kard. José Tolentino de Mendonça, o duchowych zasobach, które trzeba „uruchomić” po pandemii, opatrzył go zdjęciem, wykonanym przez lekarza Erika Jenningsa w Amazonii, ukazującym 24-letniego autochtona przedzierającego się przez brazylijską puszcę i dźwigającego na swoich plecach ojca do punktu szczytu oddalonego sześć godzin drogi¹³.

Dlaczego połączenie cyfrowe nie wystarcza do budowania dojrzałych relacji? Ponieważ – zdaniem Franciszka – nie buduje ono prawdziwie „nas”, ale wzmacnia „ja” i może prowadzić do indywidualizmu¹⁴. „Prawdziwa mądrość zakłada

¹⁰ Franciszek, *Encyklika „Laudato si’”*, (24 maja 2015), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_encyclica-laudato-si.html [dostęp 6.11.2021], 47 (dalej: LS).

¹¹ Franciszek, *Adhortacja apostołska „Evangelii gaudium”*, (24 listopada 2013), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html [dostęp 11.02.2022], 87 (dalej: EG).

¹² Por. M. Koster, *Być obecnym*, <https://nowyobywatel.pl/2018/11/07/byc-obecnym/> [dostęp 21.01.2022].

¹³ J. T. de Mendonça, *Salvezza, non solo salute*, „L’Osservatore Romano” 162(2022)14, s. 1, 6. Por. <https://www.instagram.com/erikjenningsimoes/> [dostęp 21.01.2022].

¹⁴ Trzeba w tym kontekście pamiętać, że to nie interaktywne media są odpowiedzialne za wzrost zachowań indywidualistycznych, ale człowiek: „(...) to nie Internet tworzy wzorzec in-

spotkanie z rzeczywistością” – przekonuje papież i zauważa, że świat cyfrowy, gdzie „wszystko można wytworzyć, zamaskować, zmodyfikować”, uaktywnia w człowieku mechanizm „selekcji”, makijażu medialnego, budowania wirtualnych kręgów, w których człowiek izoluje się od świata i eliminuje ludzi i sytuacje, które są niewygodne (FT 47). W ten sposób sieć społecznościowa oferuje złudną obietnicę, że jest w stanie całkowicie zaspokoić pragnienia człowieka na poziomie relacji, gdy tymczasem odcina go od społeczeństwa i tworzy internetowych „pustelników”. Papież powrócił do tego wątku w wywiadzie udzielonym włoskiej telewizji RAI w 2022 roku, mówiąc o psychologii zamknięcia się w sobie. Jego zdaniem w mass mediach widzimy wszystko – i niesprawiedliwość, i ubóstwo, i wiele innych dolegliwości społecznych, ale odwracamy od nich wzrok. Nie wystarczy zobaczyć, konieczne jest współodczuwanie, dotknięcie (*sentire, toccare*), jak w przypadku dobrego samarytanina, który dotknął ludzkiej nędzy, opatrując rany pobitego człowieka¹⁵.

Zerwanie z fizycznością przyczynia się także do rozwoju rozmaitych form słownej agresji, do porzucenia wszelkiego wstydu, do wściekłości, znęcania się nad innymi, które nie mogłyby „zaistnieć w realnym kontakcie, ponieważ wszyscy zniszczylibyśmy się nawzajem” (FT 44). Izolacja w wirtualnym świecie osób podobnie myślących podsyca również uprzedzenia i nienawiść.

Oderwanie się od realnego świata staje się szczególnie niebezpieczne, jeśli dotyczy życia religijnego. W szczycie pierwszej fali pandemii, ogólnoswiatowego *lockdownu*, zamkniętych kościołów i nagminnych transmisji mszy świętych w Internecie, papież przypominał, że zażyłość z Bogiem jest intymna i osobista, ale we wspólnocie:

Zażyłość bez wspólnoty, zażyłość bez Chleba, zażyłość bez Kościoła, bez ludu, bez sakramentów jest niebezpieczna. Może stać się zażyłością – by tak powiedzieć – gnostyczną, zażyłością tylko dla mnie, oderwaną od Ludu Bożego¹⁶.

dywidualizmu sieciowego, lecz rozwój Internetu dostarczył odpowiedniej platformy materialnej upowszechniania się takiego wzorca jako dominującej formy kontaktów międzyludzkich. Indywidualizm sieciowy jest wzorcem społecznym, a nie zbiorem indywidualizmów wyobcowanych społecznie jednostek”, M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003, s. 151. Okres pandemii przyczynił się w tym kontekście do rozwoju komunikacji hybrydowej łączącej przestrzeń fizyczną ze światem cyfrowym.

¹⁵ Franciszek, *Wywiad w programie Fabio Fazio „Che tempo che fa” w Rai3*, (6 lutego 2022), <https://www.raiplay.it/video/2022/02/Che-tempo-che-fa---Puntata-del-06022022-4193c0a9-899e-417e-8d8c-13f3cb275828.html> [dostęp 7.02.2022].

¹⁶ Franciszek, *Homilia podczas porannej Mszy św. w Domu Świętej Marty. Zażyłość z Panem*, (17 kwietnia 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/cotidie/2020/documents/papa-francesco-cotidie_20200417_lafamiliarita-conil-signore.html [dostęp 7.02.2022].

Franciszek przestrzegwał w tym kontekście przed wirtualizacją Kościoła i sakramentów¹⁷. Dlatego mądre używanie mediów zakłada umiejętność odłożenia ich na bok. „Chcesz uczynić coś nowego w życiu?” – pytał papież młodych ludzi podczas podróży apostołskiej do Aten w 2021 roku. I dodawał:

Nie zadowolaj się kilkoma opublikowanymi *postami* lub *tweetami*. Nie zadowolaj się wirtualnymi spotkaniami, szukaj tych rzeczywistych, zwłaszcza z tymi, którzy cię potrzebują (...). Wielu ludzi jest dziś bardzo *social*, ale nie bardzo *uspołecznionych*: są zamknięci w sobie, zniewoleni komórkami trzymanymi w ręku. Tylko, że na ekranie brakuje drugiej osoby, brakuje jej oczu, jej oddechu, jej rąk¹⁸.

Trzeba umieć odłożyć na bok ekran, w którym się przeglądamy jak w lustrze, przed którym jesteśmy mimo wszystko sami, zanurzeni w wirtualnym świecie pozorów i zdjęć retuszowanych po to, by dobrze wyglądać. Tę umiejętność fizycznego bycia z innymi, służenia innym, dzielenia się sobą papież nazywa pielęgnowaniem mistyki bycia razem¹⁹.

2. Zdolność słuchania

W nauczaniu Franciszka szczególną rolę odgrywa pojęcie „kultury spotkania”. Zanurzenie się w świecie nowych mediów może przecież grozić rozprzestrzenianiem się zjawiska swoistej „migracji cyfrowej” – „dystansowania się od rodziny, od wartości kulturowych i religijnych, co prowadzi wiele osób do świata samotności i kreowania własnego wizerunku, aż po doświadczenie braku korzeni, pomimo że fizycznie pozostaje się w tym samym miejscu” (ChV 90). „Kultura spotkania wymaga, abyśmy byli skłonni nie tylko dawać, ale także otrzymywać od innych”²⁰. Kluczem do tworzenia kultury spotkania jest dzielenie się własnym czasem, wysłuchanie drugiego człowieka, czyli postawa, która domaga się bliskości, uważności, zrozumienia, szacunku dla wypowiedzanego słowa²¹.

¹⁷ Tamże. Por. M. Szczepaniak, *Wirtualizacja i wirtualizacja liturgii? Studium przypadku transmisji Mszy św. w czasie pandemii*, „Collectanea Theologica” 91(2021)1, s. 133-154.

¹⁸ Franciszek, *Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą w Atenach*, (6 grudnia 2021), <https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2021/december/documents/20211206-grecia-giovani.html> [dostęp 7.12.2021].

¹⁹ Tamże.

²⁰ Franciszek, *Orędzie na XLVIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Przekaz w służbie autentycznej kultury spotkania*, (24 stycznia 2014), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20140124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].

²¹ Franciszek, *Orędzie na L Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Komunikacja i miłosierdzie – owocne spotkanie*, (24 stycznia 2016), <https://www.vatican.va/content/francesco/>

W budowaniu tak rozumianej strategii korzystania z nowych mediów w kontekście pandemii pomaga aktywne słuchanie.

Usiąść i słuchać drugiego człowieka – zachowanie charakterystyczne dla spotkania między ludźmi – to wzór postawy otwartości tego, kto przewycięża swój narcyzm i akceptuje drugiego, zwraca na niego uwagę i przyjmuje go do własnego kręgu (FT 48).

Szybkość przekazywanych informacji niejednokrotnie przekracza bowiem nasze możliwości percepcji, nie pozwala na głębszą refleksję i osąd prawdziwości wypowiedzianych sądów, utrudnia także poprawne wyrażanie siebie samego. Trzeba więc zdystansować się od pośpiechu i odnowić w sobie zdolność słuchania – podobnie jak św. Franciszek z Asyżu, który „usłyszał głos Boga, usłyszał głos ubogiego, usłyszał głos chorego, usłyszał głos przyrody” (FT 48). Chodzi o odzyskanie poczucia spokoju, danie sobie czasu, by zamilknąć i słuchać, uczenie się cierpliwości, żeby zrozumieć kogoś, kto myśli inaczej. Pośpiech sprawia, że zagrożona jest podstawowa struktura mądrej komunikacji międzyludzkiej, a więc postawa dialogu wyrażająca się w wypowiedzaniu słów pomiędzy (gr. *diá-logos*) osobami²².

Zdaniem papieża umiejętność słuchania innych jest cenniejsza w czasach zranionych przez długą pandemię niż kiedykolwiek wcześniej. Jednym z jej społecznych skutków jest bowiem nieufność wobec przekazywanych informacji, niepewność, niepokoje społeczne wywołane trudną sytuacją ekonomiczną. Nadmiar otrzymywanych danych wcale nie sprawia też, że jesteśmy mądrzejsi, bo mądrość nie jest jedynie sumą informacji wyszukiwanych w pośpiechu w Internecie, często bez sprawdzania ich wiarygodności.

W ten sposób nie dojrzewa się w spotkaniu z prawdą. Rozmowy w końcu obracają się tylko wokół najnowszych danych, są jedynie horyzontalne i ogólnikowe. Nie zwraca się natomiast dłuższej i przenikliwej uwagi na istotę życia, nie rozpoznaje się tego, co jest niezbędne do nadania sensu egzystencji (FT 50).

[pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20160124_messaggio-comunicazioni-sociali.html](https://www.vatican.va/press-releases/2020/12/20201214_messaggio-comunicazioni-sociali.html) [dostęp 18.12.2021].

²² Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na znaczenie mowy jako najważniejszego narzędzia inicjowania i utrzymywania kontaktów międzyludzkich: „Mimo że proporcje elementów werbalnych i niewerbalnych w aktach komunikacyjnych szacowane są odmiennie u różnych badaczy, na planie pierwszym powszechnej uwagi pozostaje mowa jako czynność stricte rozumowa, logiczna w źródłowym tego określenia znaczeniu (z gr. *legein* – zbierać razem, chwycić sens całości, czyli mówić – wyrosło wszakże filozoficznie fundamentalne pojęcie Logosu, czyli myśli, rozumu, racjonalnego prawa, fundamentu i zasady porządku zarówno Natury, jak i wspólnoty ludzkiej, będącej w najgłębszym wymiarze, choć w skali mikro, odwzorowaniem całego kosmicznego ładu) o charakterze społecznym i najważniejsze narzędzie inicjowania oraz utrzymywania kontaktów międzyludzkich”, B. Jastrzębski, J. Jastrzębski, *Homo communicans (o komunikacji nie tylko społecznej)*, „Kultura – Media – Teologia” 49(2022)1, s. 83.

Umiejętność aktywnego słuchania pozwala obronić się przed zamknięciem w prywatnym świecie równoległe wygłaszanych monologów, przed gorączkową wymianą opinii w portalach społecznościowych, przed obstawaniem jedynie przy swoich ideach, interesach i wyborach.

W rzeczywistości w wielu dialogach w ogóle się nie porozumiewamy. Po prostu czekamy, aż drugi skończy mówić, aby narzucić swój punkt widzenia. W takich sytuacjach, jak zauważa filozof Abraham Kaplan, dialog staje się *duologiem*, monologiem w dwóch głosach²³.

Jeszcze przed pandemią papież zauważał, że niejednokrotnie „zamiast zdrowej konfrontacji z innymi źródłami informacji, co mogłoby pozytywnie podać w wątpliwość uprzedzenia i otworzyć na konstruktywny dialog, grozi nam stanie się mimowolnymi sprawcami rozpowszechniania opinii stronniczych i nieuzasadnionych”²⁴.

Takie „mielenie” niesprawdzonych informacji w czasie pandemii Franciszek nazywał „infodemią”, czyli deformacją rzeczywistości opartą na strachu, mnożeniu i powtarzaniu pseudonaukowych informacji, komentarzy i opinii²⁵. Ukształtowany przez media paradygmat rozpowszechniania faktów i twierdzeń w kontekście kampanii politycznych, w dużej mierze oparty na dążeniu do szybkiej dyskwalifikacji przeciwnika, łatwo przeniesiono na płaszczyznę życia społecznego. Franciszek ma jednak nadzieję, że „bohaterami przyszłości” będą ludzie przełamujący tę chorobliwą logikę, podejmujący dialog z innymi i komunikujący prawdę niezależnie od osobistych korzyści (FT 202).

Jak zauważa papież, nowe media – dzięki różnym ofertom podcastów – mogą uwrażliwić odbiorców na audytywny styl komunikowania. Zaczyna się on od akceptacji siebie samego i słuchania własnych „najprawdziwszych potrzeb, które są wpisane w najgłębsze wnętrze każdej osoby”²⁶. Jedną z tych potrzeb jest pragnienie bycia w relacji z innymi, a co za tym idzie, „słuchanie osoby, która stoi przed nami, twarzą w twarz, słuchanie drugiego, do którego zbliżamy się z lojalną, ufną

²³ Franciszek, *Orędzie na LXI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Słuchanie uchem serca*, (24 stycznia 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/20220124-messaggio-comunicazioni-sociali.html> [dostęp 25.01.2022].

²⁴ Franciszek, *Orędzie na LII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. „Prawda was wyzwoli”* (J 8,32). *Fake news a dziennikarstwo pokoju*, (24 stycznia 2018), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20180124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].

²⁵ Franciszek, *Przemówienie do uczestników audiencji dla Międzynarodowego Konsorcjum Mediów Katolickich „Catholic fact-checking”*, (28 stycznia 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2022/january/documents/20220128-mediaticattolici.html> [dostęp 11.02.2022].

²⁶ Franciszek, *Orędzie na LXI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*, dz. cyt.

i szczerą otwartością”²⁷. Tak rozumiany dialog zakłada zdolność poszanowania punktu widzenia drugiej osoby, zaakceptowanie faktu, że inni też mają prawo wyrażać swoje przekonania (FT 203). Mury nieporozumień między ludźmi można zburzyć tylko słuchając siebie nawzajem i ucząc się jedni od drugich, godząc różnice poprzez dialog oparty na zrozumieniu i szacunku. I chociaż media, które osiągnęły niezwykle wysoki poziom rozwoju, stwarzają ogromne możliwości wymiany informacji i budowania sieci społecznościowych, to jednak człowiek musi nieustannie weryfikować, czy dzisiejsze formy komunikacji rzeczywiście prowadzą go do słuchania innych, „do szczerego poszukiwania całej prawdy, do służby, do bliskości z najmniejszymi, do budowania dobra wspólnego” (FT 203). Kontekst pandemiczny przynaglił do inwestowania w relacje i w słuchanie, czyli do odkrycia interpersonalnego charakteru naszego człowieczeństwa²⁸.

3. Wysiłek spotkania

Potrzeba fizyczności i umiejętności słuchania prowadzą do dostrzegania wartości prawdziwego, realnego spotkania z drugim człowiekiem. Nawet jeśli nowe media stały się środowiskiem życiowym człowieka, miejscem, w którym spędza on dużo czasu²⁹, musimy pamiętać, że komunikowanie się z innymi nie może się opierać jedynie na kontakcie wirtualnym. Wszechobecność mediów – oddziałujących, podobnie jak pandemia, na wszystkich ludzi i wszystkie narody – sprawiła, że współczesny człowiek dokonuje swoistej syntezy między tym co osobiste, rodzime i lokalne, a tym co światowe, odległe i globalne. Do pełnego zrozumienia tych zjawisk konieczny jest jednak wysiłek spojrzenia na rzeczywistość nie tylko przez pryzmat mediów, ale na drodze spotkania, dotknięcia, zobaczenia na własne oczy. Stąd płynie usilne wołanie papieża, by komunikować się, spotykając osoby tam, gdzie są i takie, jakie są.

Postulat ten można odnieść na przykład do zjawisk społecznych. „Wystarczy przejść się ulicami miasta, aby zobaczyć kontrast między ludźmi żyjącymi na chodnikach, a błyszczącymi światłami sklepów. Jesteśmy całkiem przyzwy-

²⁷ Tamże.

²⁸ To ważna przestrzeń kulturotwórcza, ponieważ nowe media, w których każdy konsument jest jednocześnie producentem, potwierdziły prawo „(...) zwykłych ludzi do wywierania aktywnego wpływu na ich kulturę. (...) ta nowa rdzenna kultura promuje uczestnictwo na szeroką skalę, twórczość amatorską i ekonomię opartą na wymianie lub darach”, H. Jenkins, *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, Warszawa 2007, s. 131.

²⁹ Dla przykładu w Polsce, według badań NASK, obserwowany jest stały wzrost liczby godzin przeznaczanych przez respondentów na korzystanie z Internetu. Badania prowadzone wśród nastolatków w 2021 roku wykazały, że spędzają oni w sieci średnio 4 godziny i 50 minut dziennie; w dni wolne od zajęć szkolnych czas ten wydłuża się średnio do 6 godzin i 10 minut, *Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów*, Warszawa 2021, s. 6.

czajeni do tego wszystkiego, co nas już nie uderza”³⁰ – pisał papież na początku pontyfikatu. Wielokrotnie apelował, by nie zamykać granic przed migrantami. W kontekście pandemii powtarzał to wołanie, choć nie miał też wątpliwości, że rzeczywistość migracji jest złożonym problemem i trudno jest znaleźć gotową receptę na jego rozwiązanie. Ale uprzedzenia wobec migrantów można leczyć jedynie na drodze spotkania i wsłuchiwania się w ich życiowe historie – wtedy „będziemy mieli przed oczami nie liczby, nie groźnych najeźdźców, ale twarze i historie konkretnych ludzi, spojrzenia, oczekiwania, cierpienia mężczyzn i kobiet, których będziemy mogli wysłuchać”³¹. Rozmowa to najbardziej uczciwa weryfikacja rzeczywistości, gdyż „aby poznać, trzeba spotkać, pozwolić, aby ten, kto stoi przede mną, opowiedział mi, pozwolić, aby jego świadectwo dotarło do mnie”³².

Ta logika wychodzenia ku drugiemu człowiekowi dotyczy także zjawisk kryzysowych, takich jak pandemia koronawirusa. Przekonanie o potrzebie międzyludzkiej solidarności wybrzmiało szczególnie mocno podczas pamiętnej – bo bardzo sugestywnej z punktu widzenia medialnego (samotny papież na placu Świętego Piotra przed Bazyliką Watykańską) – *statio orbis* w piątek czwartego tygodnia Wielkiego Postu w 2020 roku. W nawiązaniu do Ewangelii o uciszeniu burzy na morzu (Mk 4,35-41) Franciszek mówił:

Zdaliśmy sobie sprawę, że nie możemy iść naprzód każdy na własną rękę, ale jedynie razem. (...) opadła maska tych stereotypów, za pomocą których ukrywaliśmy nasze „ego”, stale się martwiąc o własny obraz. Po raz kolejny odkryto tę (błogosławioną) wspólną przynależność, od której nie możemy uciec: przynależność jako braci³³.

Papież wielokrotnie prosił też, by nie przeciwdziałać pandemii tylko z punktu widzenia bogatych społeczeństw, zapominając o niebezpieczeństwie wykluczenia najuboższej ludności. W świecie, który dzięki nowoczesnym środkom transportu, dzięki mediom i technologiom komunikacyjnym stał się „mniejszy”, ciągle nie brakuje podziałów, które może załagodzić jedynie człowiek.

W tym kontekście zadaniem mediów nie może być jedynie przekazywanie skopiowanych od innych informacji, tworzenie zasadniczo jednakowych treści

³⁰ Franciszek, *Orędzie na XLVIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*, dz. cyt.

³¹ Franciszek, *Orędzie na LXI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*, dz. cyt.

³² Franciszek, *Orędzie na LV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. „Chodź i zobacz” (J 1,46). *Komunikować, spotykając osoby, tam gdzie są, i takie, jakie są*, (23 stycznia 2021), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20210123_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 15.02.2022].

³³ Franciszek, *Rozważanie podczas nadzwyczajnej modlitwy o ustanie pandemii*, (27 marca 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/it/homilies/2020/documents/papa-francesco_20200327_omelia-epidemia.html [dostęp 15.12.2021].

przed komputerem, „bez wychodzenia na ulice i bez «zdzierania butów», bez spotykania osób w celu poszukiwania historii czy zweryfikowania niektórych sytuacji”³⁴. Nowe media powinny chętnie rezygnować ze sztucznej, „pałacowej” informacji na sprzedaż i wyzwalać w odbiorcy pozytywną energię oraz chęć do przyjrzenia się zjawiskom od wewnątrz. Zadaniem tak postrzeganych środków społecznego przekazu jest inspiracja do osobistego odkrywania opisywanych miejsc i zjawisk, opowiedzenie informacji, które nie są w obiegu, umożliwienie spotkań, do których inaczej by nie doszło. Medialny przekaz nie wyręczy człowieka w zrozumieniu otaczającego go świata, nie zastąpi zobaczenia na własne oczy, tym bardziej że wiele prawd można nauczyć się jedynie z własnego doświadczenia. Takie nastawienie pomaga w krytycznym odbiorze oferowanych treści i bardziej umiejętnym rozeznawaniu prawdy.

Postawa otwartości na spotkanie pozwala przeciwstawić się też narkotyzującym i prowokacyjnym historiom medialnym, które zestawiają razem niesprawdzone informacje, powtarzają wypowiedzi banalne i fałszywie przekonujące.

Powinniśmy oddychać prawdą dobrych historii, takich, które budują, a nie niszczą; historii, które pomagają odnaleźć korzenie i siłę, aby iść razem naprzód. W zamieszaniu otaczających nas głosów i przesłań, potrzebujemy ludzkiej narracji, która opowie nam o nas oraz o pięknie w nas mieszkającym³⁵.

Warto zauważyć, że sam papież stał się promotorem opowiadania takich historii i dostrzegania ich w mediach. Dla przykładu podczas modlitwy *Anioł Pański* w 2022 roku – w kontekście obchodzonego we Włoszech Dnia Życia – nawiązał do dwóch niedawnych wydarzeń potwierdzających sąsiedzką solidarność. Papieskie przesłanie: „Ten przykład – dziś przeczytałem w «Messaggero»”, „I drugie, to co wydarzyło się tutaj, we Włoszech, a nie ukaże się w gazecie”, było zarówno zaproszeniem do zaangażowania mediów w przekazywanie budujących informacji, jak też wezwaniem do samodzielnego odkrywania dobrych historii³⁶.

³⁴ Franciszek, *Orędzie na LV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*, dz. cyt.

³⁵ Franciszek, *Orędzie na LIV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. „Obyś mógł opowiadać i utrwalić w pamięci” (por. Wj 10,2). *Życie staje się historią*, (24 stycznia 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20200124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].

³⁶ „Przyzwyczyliśmy się do tego, że widzimy, czytamy w środkach przekazu wiele rzeczy złych, niedobre wiadomości, wypadki, zabójstwa... wiele rzeczy. Lecz ja chciałbym dziś wspomnieć o dwóch sprawach pięknych. Jedna – w Maroku, jak cała społeczność się zebrała, żeby ratować Rayana. Była tam cała społeczność, współdziałając, żeby uratować dziecko! Robili wszystko co możliwe. Niestety, nie przeżyło. Ale ten przykład – dziś przeczytałem w «Messaggero» – te zdjęcia ludzi czekających na uratowanie dziecka... Dziękuję tej społeczności za to świadectwo! I drugie, to co wydarzyło się tutaj, we Włoszech, a nie ukaże się w gazecie. W regionie Monferrato John, młody Ghańczyk, 25 lat, migrant, który, żeby tutaj przybyć, przecierpiał to wszystko, co

4. Odkrywanie Stwórcy

Głęboko antropologiczna myśl Franciszka na temat zmian kulturowych dokonujących się w dzisiejszym świecie znajduje swoje ostateczne źródło w objawieniu Bożym. To właśnie komunია miłości pomiędzy Osobami Trójcy Świętej jest dla niego fundamentem zdolności człowieka do życzliwości i do komunikacji interpersonalnej opartej na spotkaniu, wsłuchiowaniu się w potrzeby innych i wyjściu im naprzeciw. „Bóg nie jest samotnością, lecz komunią; jest Miłością, a zatem przekazem, ponieważ miłość zawsze się przekazuje, wręcz udziela się, by spotkać drugiego”³⁷. Bóg nawiązał z ludzkością prawdziwy i właściwy dialog, aby komunikować się z człowiekiem i przekazywać mu siebie. Ponieważ jesteśmy stworzeni na obraz i podobieństwo Boga, który jest komunią i udziela nam samego siebie, nosimy w swym sercu tęsknotę za życiem w komunii z innymi oraz pragnienie przynależności do wspólnoty. Dlatego też chrześcijanie powinni czuć się wezwani, by odkrywać przed światem tożsamość człowieka wierzącego w Boga, który nie jest samotnością, lecz komunią.

Sama wiara jest w istocie relacją, spotkaniem; i pod wpływem Bożej miłości możemy komunikować się, przyjmować i rozumieć dar drugiego oraz nań odpowiadać. Z wiary w Boga, który jest Trójcą wynika, że aby być sobą, potrzebujemy drugiego³⁸.

Franciszek głosił w tym kontekście potrzebę duchowości, która z jednej strony nie ucieka od osobistej i aktywnej relacji z Bogiem, z drugiej – angażuje nas do bycia z innymi. Taka duchowość uzdrawia, wyzwala i napełnia życiem, ponieważ nie jest wyobcowaniem i izolacją czy szukaniem „Jezusa bez ciała i bez

cierpi tak wielu migrantów, i na koniec osiedlił się w Monferrato, zaczął pracować, tworzyć swoją przyszłość w przedsiębiorstwie produkującym wino. Później zachorował na strasznego raka, jest u kresu życia. A kiedy powiedziano mu prawdę, [na pytanie] co chciałby zrobić, [odpowiedział:] «Wrócić do domu, żeby uściskać mojego tatę, zanim umrę». Umierając, pomyślał o tacie. I w tej miejscowości w regionie Monferrato natychmiast zrobiono zbiórkę i nafaszerowanego morfiną wsadzono go do samolotu, jego z osobą towarzyszącą, i wysłano, żeby mógł umrzeć w ramionach swojego taty. To nam pokazuje, że dziś, pośród tak wielu złych wiadomości, są rzeczy piękne, są «święci z sąsiedztwa». Dziękuję za te dwa świadectwa, które nam się przydają”, Franciszek, *Aniol Pański*, (6 lutego 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/pl/angelus/2022/documents/20220206-angelus.html> [dostęp 6.02.2022]. Druga historia z inspiracji papieża została następnie opowiedziana w niektórych mediach, np. w formie reportażu w wiadomościach Rai 1, <https://www.raiplay.it/video/2022/02/Tg1-ore-1330-del-09022022-193c0840-0f21-45b0-bc55-0ac50fb456ca.html> [dostęp 9.02.2022].

³⁷ Franciszek, *Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. „Wszyscy tworzymy jedno” (*Ef 4,25*). *Od wirtualnych wspólnot społecznościowych do wspólnot ludzkich*, (24 stycznia 2019), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20190124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.01.2022].

³⁸ Franciszek, *Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*, dz. cyt.

zaangażowania się na rzecz drugiego człowieka” (EG 89). Właściwe formy religijności są „wcielone”, mają twarze, są zdolne do wzmacniania relacji z innymi, nie wypychają człowieka na drogę indywidualistycznej ucieczki.

Sugestie papieża okazały się wręcz prorocze w czasie pandemii i wskazują drogę na przyszłość. Tworzenie aktywnej relacji z Bogiem i zaangażowanie na rzecz innych wynikają z istoty zbawczego dzieła Jezusa Chrystusa. On „odkupił całą istotę ludzką i w każdym chce odbudować jego zdolność do nawiązywania relacji z innymi”³⁹. Od Chrystusa emanuje miłość, która rodzi dążenie do braterstwa i solidarności, dążenie do sprawiedliwości społecznej, staje się bodźcem dla kultury spotkania.

Franciszek pomaga zrozumieć tę dynamikę zaangażowania chrześcijan w budowanie nowomediálnego społeczeństwa opartego na osobistym kontakcie z innymi za pomocą kilku metafor, które warto przypomnieć. Metafora okularów, przez które patrzymy na świat, w świetle których interpretujemy rzeczywistość i komunikujemy się z innymi, każe mu zauważyć, że dla chrześcijan okularami pozwalającymi rozszyfrować rzeczywistość może być jedynie dobra nowina, którą jest sam Jezus. Metafora butów, które trzeba zdzierać, żeby dotrzeć do prawdy, przywodzi na myśl rozprzestrzenianie się wiary. Zaproszenie Jezusa – „Chodźcie, a zobaczycie” (J 1,39), „Pójdź za Mną” (J 1,43) – pozwala lepiej zrozumieć najprostszy sposób na poznanie rzeczywistości. Wreszcie metafora mielenia informacji, które stają się powszednim chlebem, uświadamia ogromną odpowiedzialność za przekazywane innym treści. Dla chrześcijanina tym chlebem powinno stawać się też słowo Boże.

Zakończenie

Godne podziwu i zadziwiające – to odpowiedź wytyczona przez dwa pierwsze dokumenty Urzędu Nauczycielskiego Kościoła w całości poświęcone środkom społecznego przekazu na pytanie o ich wartość. W encyklice *Miranda prorsus* z 1957 roku – o *zadziwiających wprost* wynalazkach techniki – Pius XII nazywał media darem Boga Stwórcy: pomnażają one moc ludzką, ulepszają warunki życia, mają na względzie życie duchowe człowieka, docierają do szerokich kręgów odbiorców, przekazują wiadomości, myśli i wskazówki, karmiąc umysły także w chwilach spoczynku i rozrywki⁴⁰. Sobór Watykański II w dekrecie z 1963 roku *Inter mirifica* – o *podziwu godnych* – wynalazkach techniki, które geniusz ludzki

³⁹ Franciszek, *Adhortacja apostolska „Querida Amazonia”*, (2 lutego 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html [dostęp 11.02.2022], 22.

⁴⁰ Pius XII, *Encyklika „Miranda prorsus”*, (8 września 1957), AAS 49(1957)13, 1.

z pomocą Bożą w naszych czasach odkrył, dostrzegając ich doniosłość, bo są zdolne dosięgnąć i poruszyć całą społeczność ludzką⁴¹.

W miarę upływu lat media tak bardzo wniknęły w świat człowieka, że dziś trudno wyobrazić sobie relacje społeczne bez nowych technologii. Media znacząco wpływają na jakość życia, na komunikacyjne zdolności osoby ludzkiej, stanowią też jedno z podstawowych źródeł doświadczenia otaczającej nas rzeczywistości. Niekiedy jednak sprowadzają człowieka do roli przedmiotu w *Internecie Rzeczy*, w tej sieci przedmiotów połączonych ze sobą (IoT, *Internet of Things*). Dlatego teologowie, a wśród nich papieże, których zadaniem jest refleksja nad prawdami wiary i zasadami życia moralnego w kontekście wciąż zmieniających się uwarunkowań historyczno-kulturowych, starają się studzić ten entuzjazm początków, przypominając o roli osoby ludzkiej w nadawaniu znaczeń w przekazie medialnym. *Internet of Things* ma przecież służyć człowiekowi, stając się narzędziem budowania ludzkiej wspólnoty, siecią osób i siecią dla ludzi. Zdaniem papieża Franciszka w tym nowym świecie konieczne jest odkrycie fizyczności relacji międzyludzkich na przekór postępującej wirtualizacji, umiejętność słuchania i spotykania innych, jak również dostrzeżenie Boga jako prawzoru komunikowania się z drugim człowiekiem.

Streszczenie

Pandemia koronawirusa ujawniła „znaki czasu”, które Kościół powinien wyjaśniać w świetle Ewangelii. Papież Franciszek nie ma wątpliwości, że staną się one przyczynkiem do poważnych zmian kulturowych: zaprzecza rzeczywistości ten, kto chciałby jedynie udoskonalić istniejące już systemy i reguły. Ujawnienie się naszych złudnych zabezpieczeń, niezdolność do wspólnego działania, rozbitcie – mimo że jesteśmy „hiperpołączeni”, powinny więc zaowocować wypracowaniem nowej kultury komunikacji między ludźmi. Celem artykułu jest refleksja nad miejscem nowych mediów w życiu człowieka po pandemii w świetle nauczania papieża Franciszka. Chociaż media znacząco wpływają na jakość życia i komunikacyjne zdolności osoby ludzkiej, niekiedy sprowadzają człowieka do roli przedmiotu w świecie rzeczy połączonych ze sobą w globalną sieć (IoT, *Internet of Things*). Zdaniem Franciszka w tym nowym świecie konieczne jest odkrycie fizyczności relacji międzyludzkich na przekór postępującej wirtualizacji, umiejętność wysłuchania innych i spotykania się z ludźmi w realnym świecie, jak również dostrzeżenie Boga Stwórcy jako prawzoru komunikowania się z drugim człowiekiem. Taka postawa pomoże budować – obok *Internet of Things* – także wspólnotę osób i wykorzystywać narzędzia dla dobra ludzi, stając się siecią osób i siecią dla ludzi.

Słowa kluczowe

mass media, media społecznościowe, *Internet of Things* (IoT), wirtualność, COVID-19, pandemia

⁴¹ Sobór Watykański II, *Dekret o środkach społecznego przekazywania myśli „Inter mirifica”*, (4 grudnia 1963), AAS 56(1964)3, s. 145-167, tłum. pol. Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1968, 1.

New media after the pandemic in the light of Francis' teaching

Summary

The coronavirus pandemic has exposed 'signs of the times' that the Church should explain in the light of the Gospel. Pope Francis has no doubts that they will contribute to major cultural changes: those who only wish to improve existing systems and rules are contradicting the reality. The disclosure of our illusory safeguards, the inability to act together, breakdown – although we are 'hyper-connected', should therefore result in the development of a new culture of communication between people. The aim of the article is to reflect on the place of new media in human life after the pandemic in the light of the teaching of Pope Francis. Although the media significantly influence the quality of life and the communicative abilities of a person, sometimes they reduce the person to the role of an object in a network of things connected with each other (IoT, *Internet of Things*). According to Francis, it is therefore necessary to discover the physicality of human relations in spite of the progressing virtualization, the ability to listen to others and meet people in the real world, as well as to see God the Creator as a model of communicating with others. Such an attitude will help build – apart from Internet of Things – also a community of people and use tools for the good of people.

Keywords

mass media, social media, *Internet of Things* (IoT), virtuality, COVID-19, pandemic

Bibliografia

- Adamski A., Łęcicki G., *Teologia mediów i komunikacji – na styku nauk o mediach oraz nauk teologicznych*, „*Studia Medioznawcze*” 65(2016)2, s. 11-20.
- Castells M., *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003.
- Franciszek, *Adhortacja apostolska „Christus vivit”*, (25 marca 2019), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20190325_christus-vivit.html [dostęp 11.02.2022].
- Franciszek, *Adhortacja apostolska „Evangelii gaudium”*, (24 listopada 2013), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html [dostęp 11.02.2022].
- Franciszek, *Adhortacja apostolska „Querida Amazonia”*, (2 lutego 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html [dostęp 11.02.2022].
- Franciszek, *Anioł Pański*, (6 lutego 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/pl/angelus/2022/documents/20220206-angelus.html> [dostęp 6.02.2022].
- Franciszek, *Encyklika „Fratelli tutti”*, (3 października 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html [dostęp 6.02.2022].
- Franciszek, *Encyklika „Laudato si”*, (24 maja 2015), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html [dostęp 6.11.2021].

- Franciszek, *Homilia podczas porannej Mszy św. w Domu Świętej Marty. Zażyłość z Panem*, (17 kwietnia 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/cotidie/2020/documents/papa-francesco-cotidie_20200417_lafamiliarita-conil-signore.html [dostęp 7.02.2022].
- Franciszek, *Orędzie na XLVIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Przekaz w służbie autentycznej kultury spotkania*, (24 stycznia 2014), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20140124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].
- Franciszek, *Orędzie na L Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Komunikacja i miłosierdzie – owocne spotkanie*, (24 stycznia 2016), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20160124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].
- Franciszek, *Orędzie na LII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. „Prawda was wyzwoli” (J 8,32). Fake news a dziennikarstwo pokoju*, (24 stycznia 2018), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20180124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].
- Franciszek, *Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. „Wszyscy tworzymy jedno” (Ef 4,25). Od wirtualnych wspólnot społecznościowych do wspólnot ludzkich*, (24 stycznia 2019), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20190124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.01.2022].
- Franciszek, *Orędzie na LIV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. „Obyś mógł opowiadać i utrwalić w pamięci” (por. Wj 10,2). Życie staje się historią*, (24 stycznia 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20200124_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 18.12.2021].
- Franciszek, *Orędzie na LV Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. „Chodź i zobacz” (J 1,46). Komunikować, spotykając osoby, tam gdzie są, i takie, jakie są*, (23 stycznia 2021), https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20210123_messaggio-comunicazioni-sociali.html [dostęp 15.02.2022].
- Franciszek, *Orędzie na LXI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Słuchanie uchem serca*, (24 stycznia 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/20220124-messaggio-comunicazioni-sociali.html> [dostęp 25.01.2022].
- Franciszek, *Przemówienie do uczestników audyencji dla Międzynarodowego Konsorcjum Mediów Katolickich „Catholic fact-checking”*, (28 stycznia 2022), <https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2022/january/documents/20220128-mediacattolici.html> [dostęp 11.02.2022].
- Franciszek, *Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą w Atenach*, (6 grudnia 2021), <https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2021/december/documents/20211206-grecia-giovani.html> [dostęp 7.12.2021].
- Franciszek, *Rozważanie podczas nadzwyczajnej modlitwy o ustanie pandemii*, (27 marca 2020), https://www.vatican.va/content/francesco/it/homilies/2020/documents/papa-francesco_20200327_omelia-epidemia.html [dostęp 15.12.2021].
- Franciszek, *Wywiad w programie Fabio Fazio „Che tempo che fa” w Rai3*, (6 lutego 2022), <https://www.raiplay.it/video/2022/02/Che-tempo-che-fa---Puntata-del-06022022-4193c0a-9-899e-417e-8d8c-13f3cb275828.html> [dostęp 7.02.2022].

- <https://www.instagram.com/erikjenningsimoos/> [dostęp 21.01.2022].
- Jan XXIII, *Konstytucja apostolska „Humanae salutis”*, (25 grudnia 1961), AAS 54(1962), 1, s. 5-13.
- Jastrzębski B., Jastrzębski J., *Homo communicans (o komunikacji nie tylko społecznej)*, „Kultura – Media – Teologia” 49(2022)1, s. 77-102.
- Jenkins H., *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, Warszawa 2007.
- Kostera M., *Być obecnym*, <https://nowyobywatel.pl/2018/11/07/byc-obecnym/> [dostęp 21.01.2022].
- Levinson P., *Nowe nowe media*, Kraków 2010.
- McLuhan H. M., *Radio bęben plemienny*, w: *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku. Antologia*, red. M. Hopfinger, Warszawa 2005, s. 100-108.
- de Mendonça J. T., *Salvezza, non solo salute*, „L’Osservatore Romano” 162(2022)14, s. 1-6.
- Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów*, Warszawa 2021.
- Nieć M., *Komunikowanie społeczne i media. Perspektywa politologiczna*, Warszawa 2010.
- Pius XII, *Encyklika „Miranda prorsus”*, (8 września 1957), AAS 49(1957)13, s. 765-805.
- Seweryniak H., *Teologie na „progu domu”*, „Kultura – Media – Teologia” 1(2010)1, s. 10-23.
- Sobór Watykański II, *Dekret o środkach społecznego przekazywania myśli „Inter mirifica”*, (4 grudnia 1963), AAS 56(1964)3, s. 145-167, tłum. pol. Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1968, s. 78-86.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, (7 grudnia 1965), AAS 58(1966), 16, s. 1025-1120, tłum. pol. Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1968, s. 537-620.
- Szczepaniak M., *Wiralizacja i wirtualizacja liturgii? Studium przypadku transmisji Mszy św. w czasie pandemii*, „Collectanea Theologica” 91(2021)1, s. 133-154.
- Xia F., Yang L. T., Wang L., Vinel A., *Internet of Things*, „International Journal of Communication Systems” 25(2012)25, s. 1101-1102.